

► **The lesbian and gay movement and the state**

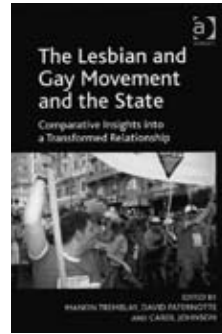
Comparative insights into a transformed relationship

Manon Tremblay, David Paternotte and Carol Johnson (Eds.)

Londen, Ashgate Publishing, 2011

244 p., € 84,99

ISBN 978-1-4094-1066-9

Recentelijk hebben lesbische en homobewegingen in verschillende landen grote vooruitgang geboekt. Een aantal landen heeft het burgerlijk huwelijk opengesteld voor partners van gelijk geslacht, wettelijke beperkingen die lesbische vrouwen en homomannen troffen zijn weggenomen of verzacht. De homo- en lesbische bewegingen zijn mondiaal gezien veel zichtbaarder geworden. Veel van deze veranderingen hebben betrekking op de verhouding van de lesbische- en homobewegingen met de verschillende staatsvormen in de landen waarin deze veranderingen zich voltrokken. Tijd dus om deze relatie te onderzoeken, zoals in dit boek gebeurt. In weer andere landen tekent zich overigens een ernstige verslechtering van de rechten van lesbische vrouwen en homomannen af, zoals in Uganda, maar dit soort situaties komt in dit boek niet voor.

Twee vragen staan in deze collectie centraal. Hoe zijn de verschillende homo- en lesbische bewegingen beïnvloed door de staat, en andersom, hoe is de staat beïnvloed door de beweging? Het redactieteam heeft deze vragen voorgelegd aan auteurs die over vijftien, voornamelijk westerse, landen schreven. Het boek bevat dertien korte hoofdstukken waarin de veranderingen die zich de afgelopen decennia voltrokken in de relatie tussen staat en homo-lesbische beweging in deze landen in kaart gebracht zijn, een inleiding en

een afsluitend hoofdstuk door de redacteurs.

De *casestudies* in dit boek zijn van uiteenlopende kwaliteit. De hoofdstukken over België, Brazilië en Nederland bevatten scherpe analyses. Hekma en Duyvendak bijvoorbeeld bespreken hoe Nederland aan de ene kant voorop loopt wat betreft tolerantie van homoseksualiteit, terwijl aan de andere kant de homobeweging gederadicaliseerd is. In hun visie is die laatste ontwikkeling een voorwaarde voor de acceptatie van homorechten, zoals het homohuwelijk, in een land dat traditioneel zeer behoudend was. Het is natuurlijk opvallend hoe Nederland in enkele tientallen jaren veranderd is van een conservatief christelijk land tot een land dat vooroploopt op het gebied van seksuele rechten. De keerzijde van de normalisering van homoseksualiteit is echter, dat het misbruikt wordt als een uitgangspunt van de nationale identiteit van Nederland in anti-moslimkringen. En dat terwijl, zoals de auteurs opmerken, er in conservatief christelijke kringen nog steeds sprake is van discriminatie van homoseksuele en lesbische leerkrachten.

Naast de inhoudelijk sterke hoofdstukken staat ook een aantal zwakkere, zoals het bevreemdende hoofdstuk over drie Aziatische landen tegelijk: Indonesië, Maleisië en Singapore. In dit hoofdstuk wrekt zich de westerse oriëntatie van het boek het meest, hoewel de auteur er nota bene tegen waarschuwt. De

Australische schrijver lijkt geen Indonesisch of Maleis te kunnen lezen en hem ontgaan enkele cruciale punten, zoals het verschil tussen nationale wetgeving en de regionale bepalingen die het gevolg zijn van het proces van regionale autonomie na 2000 in Indonesië. Ook de grote verschillen tussen homo- en lesbische groepen worden nauwelijks besproken. De oppervlakkige analyse die het gevolg is van dit samenrapen van drie verschillende landen leidt tot de machteloze conclusie dat de drie bewegingen zich in uiteenlopende stadia van ontwikkeling bevinden en dat de staat een grote invloed heeft. Tja, waar niet?

Deze collectie poogt gelijkelijk aandacht te besteden aan ontwikkelingen die lesbische vrouwen en homoseksuele mannen aangaan. Helaas slagen niet alle hoofdstukken daarin en is niet altijd duidelijk wie er wordt bedoeld met 'gay'. Alleen homoseksuele mannen, of ook vrouwen? AIDS bijvoorbeeld is van veel grotere invloed geweest op homoseksuele mannen en hun groepen, dan op lesbische organisaties. Dit heeft grote consequenties gehad voor zichtbaarheid en financiering, en dus op de relatie met de staat. Niet alle auteurs maken dit onderscheid zorgvuldig, zie het hoofdstuk over de drie Aziatische landen. En waar dit wel gebeurt, zoals in het al eerder besproken hoofdstuk van Duyvendak en Hekma over Nederland, wordt de geschiedenis van de lesbische beweging met grote pennenstreken wat grof neergezet. De veronderstelde abrupte generatiewisseling tussen een *butch-fem*-pottencultuur en 'vrouwelijke lesbiënnes' (p. 106) was niet zo radicaal als beschreven. Een grote misser van dit boek is dat het niet ingaat op de invloed van andere sociale bewegingen, met name de vrouwenbeweging, op de LGBT-beweging. Hoewel die relatie niet altijd harmonisch was, hebben feministen zowel in hun analyses als in hun strijdvormen (praatgroepen bij voorbeeld) vooral een grote invloed gehad op de lesbische beweging. De

grote verschillen in politiek bewustzijn tussen homomannen en lesbische vrouwen hebben voor een deel ook te maken met het feit dat lesbische vrouwen vaak leiderschapsposities innamen in de vrouwenbeweging. De vrouwenbewegingen in verschillende landen hebben vaak als beschermende paraplu's gefunctioneerd voor de lesbische groepen. Waarom wordt in dit boek wel ingegaan op de rol die AIDS speelde bij de bewustwording van homomannen, en wordt de rol die vrouwenbewegingen speelden ten opzichte van lesbische groepen verwaarloosd?

Er is ook geen overeenstemming over het gebruik van de term 'queer'. Terwijl in sommige hoofdstukken de begrippen *queer* en *gay* afgewisseld worden, wordt in het hoofdstuk over Nederland de nadruk gelegd op het subversieve potentieel van het begrip *queer* ten opzichte van heteronormativiteit. Aangezien er ook steeds meer heteroseksuele activisten komen die zich van het label *queer* bedienen, om hun verzet tegen heteronormativiteit aan te duiden, is een nadere reflectie op de bruikbaarheid van dit begrip voor de lesbische en homobeweging toch wel op haar plaats.

Wat opvalt, is de enorme diversiteit aan bewegingen en staatsvormen. Iedere case-study analyseert een andere dynamiek tussen beweging en staat. Toch is deze complexiteit niet de belangrijkste conclusie van de redacteurs. In hun afsluitende hoofdstuk schrijven ze over 'de staat' en 'de beweging' als abstracte noties, terwijl de voorgaande hoofdstukken toch voornamelijk duidelijk maken, hoe verschillend de geanalyseerde staatsvormen en sociale bewegingen zijn. Hoewel de vraagstelling van de redacteurs dus een grote verscheidenheid aan ontwikkelingen opleverde, is de uiteindelijke conclusie een beetje zwak – ja, er is sprake van wederzijdse beïnvloeding. En dat heeft te maken met een aantal factoren. In de eerste plaats met de culturele en politieke geschiedenis van een

land. Verder kunnen er zich omstandigheden voordoen (zoals de afschaffing van apartheid in Zuid Afrika) waar LGBT- bewegingen op mee kunnen liften. Ten derde merken de auteurs op dat de staat niet homogeen is en dat LGBT-bewegingen gebruik maken van interne tegenstellingen en verschillende allianties aanknopen. Daarbij kunnen ook externe groepen, zoals een progressieve medische stand, of de rechterlijke macht invloed uitoefenen.

De redacteurs besteden speciale aandacht aan de vraag of een federale staatsvorm een positieve invloed uit kan oefenen op het verkrijgen van seksuele rechten. In sommige landen, zoals Australië en Brazilië, lijkt dat inderdaad het geval te zijn. Maar in de VS heeft dit stelsel weinig positieve invloed gehad. Als het hoofdstuk over Indonesië wat interessanter zou zijn geweest, had dit een casestudy kunnen zijn over wat er kan gebeuren in een staat die van een eenheidsstaat naar een federatief stelsel evolueert. Al met al is ook het antwoord op deze vraag wat vaag – eenheidsstaat Engeland is zeer behoudend, terwijl eenheidsstaat Nederland een andere ontwikkeling laat zien.

Hebben de verschillende homo- en lesbische bewegingen ook een positieve invloed op de staat gehad? Dit was de tweede vraag die de auteurs voorgeschoteld kregen. Ook hier lopen de antwoorden zeer uiteen. In landen waar goede vooruitgang is gemaakt met het realiseren van verschillende seksuele rechten, zoals het openstellen van het huwelijk of het geregistreerde partnerschap voor lesbo's en homo's, is uiteraard het heteronormatieve karakter van de staat wat afgezwakt. In andere landen zijn er ook veelbelovende vormen van samenwerking tussen de staat en de LGBT-beweging ontstaan. Daarnaast zijn in een aantal landen, soms ook door invloed van internationale instellingen, bepaalde instituties – zoals mensenrechtencommissies – ontstaan die als waakhond kunnen dienen.

Het gevaar is dat dit proces van normalisering gevangen blijft in binaire concepten waardoor mensen die niet in het hokje hetero of homo passen (de Trans- en de Interseksuelen van het rijtje LGBTI) buiten de boot vallen.

De nadruk op de relatie met de staat en de zorgvuldige analyses die de meeste auteurs geven van de verschillende strategieën die de lesbische en homobewegingen gebruikten in de landen die hier besproken worden, levert een boek op dat van grote waarde kan zijn; niet alleen voor politicologen en sociologen, maar ook voor activisten wereldwijd. Hierbij moet aangetekend worden dat de overkoepelende vraagstelling geleid heeft tot een focus die interessante hoofdstukken opleverde, maar dat de redactionele poging tot een overkoepelende analyse wat magertjes is.

Saskia E. Wieringa

.....

► **Transforming memories in contemporary women's rewriting**

Liedeke Plate

Houndmills, Basingstoke: Palgrave

Macmillan, 2011

ISBN100230232213

239 pagina's. € 64,-

Op grond van de titel alleen trok het nieuwe boek van mijn Nijmeegse collega Liedeke Plate *Transforming memories in contemporary womens' rewriting* me niet aan. Alweer een boek over de wijze waarop vrouwelijke auteurs de bestaande verhalen herschrijven vanuit een onbekend of miskend vrouwelijk perspectief? Hadden Virginia Woolf tachtig jaar geleden en Adrienne Rich en Helene Cixous nu bijna veertig jaar geleden al niet de definitieve manifesten geschreven over hoe vrouwen hun eigen culturele herinneringen

moeten maken, hun eigen perspectieven aan de cultuurgeschiedenis moeten ontwingen, namelijk door de verhalen van vrouwen te vertellen die slechts bijfiguren waren in de overgeleverde mannenteksten? Was de praktijk van het feministisch herschrijven al niet voldoende en lang genoeg bestudeerd? Kenden we niet allang de subversieve herwerkingen van de klassieken, *Kassandra* van Christa Wolf, *Wide Sargasso Sea* van Jean Rhys en het programmatische boek *Silences* van Tillie Olsen? Zeker, maar Liedeke Plate zet de feministische literatuurproductie en literatuurkritiek voort in dermate nieuwe richtingen dat mijn aanvankelijke scepsis al na enkele pagina's omsloeg in fascinatie. Die duurde voort tot de laatste bladzijde. Plate schreef een geweldig en vernieuwend boek waarvan ik veel heb geleerd.

Om te beginnen liet Plate mij mijn eigen gevoel van *old hat* begrijpen. Het hervertellen van bestaande klassiekers heeft de laatste decennia een dusdanige vlucht genomen dat het subversieve potentieel, dat deze praktijk in de jaren zeventig had toen feministische auteurs het deden, er totaal af is. Nieuwe versies van bekende verhalen zijn een standaardgenre en dito verkooptruc geworden. Aladin wordt door Disney op de markt gebracht, verteld vanuit het perspectief van Aladin, maar ook in een versie vanuit de Lampgeest en in een versie vanuit de prinses. Kies maar. Roodkapje wordt herverteld vanuit de Boze Wolf, Hamlet vanuit Gertrud; het zijn commerciële strategieën van een markt die immer op zoek is naar nieuwe verpakkingen en niches. De politieke agenda van de rijke 're-vision' heeft een puur economische invulling gekregen. Het lezerspubliek bestaat voor een meerderheid uit vrouwen die hun eigen wereld en zelfbewustzijn willen herkennen in de tekst. Ze worden op hun wenken bediend met een vloed aan vanuit vrouwen vertelde verhalen, bij voorkeur in de autobiografische modus.

Plate plaatst de praktijk van het herschrijven van bestaande verhalen in verschillende bredere contexten en doorbreekt daarmee een te gemakkelijk geworden feministisch onderonsje. Allereerst kiest zij de context van de laatkapitalistische consumptiemaatschappij. Met name het werk van de Poolse socioloog Zygmunt Bauman en diens theorie van de 'liquid' conditie waaronder we leven, is een inspiratiebron. Bauman is een sombermans, maar zijn beschrijvingen van de steeds snellere omloopsnelheid van producten – waarbij ook mensen zelf en hun meest intieme relaties producten zijn geworden – zijn niettemin meeslepend. De verbinding die Plate legt tussen de enorme hoeveelheid herwerkingen van oude verhalen door een uitgeverwereld die op jacht is naar snellere omzet en de algemene trend in hedendaagse consumptiepatronen is overtuigend. Plate contextualiseert de 'rewriting'-cultuur ook in het 'cultural memory' debat, daarmee de feministische discussie inschrijvend in een theoretische *mainstream*. Scherp is haar behandeling van de paradox van de democratisering van de geschiedenis: de geschiedenis valt uiteen in tal van deelge-

schiedenissen die identiteitsvormende functies kregen; die deelgeschiedenissen verworpen op hun beurt tot de zoveelste vorm van hedendaagse beleveniscultuur en houden op die manier het verleden – dat zij pretenderen dichterbij te brengen – juist uit het zicht. ‘Rewriting’ is een technologie van culturele herinnering en op die manier onderdeel van een ‘memoryboom’ die van geen ophouden weet en die gemakkelijk kan leiden tot een ‘commodification of the past’. Een van Plate’s leidsvrouwen is Nancy Fraser, die heeft laten zien dat feministische eisen en wensen tegenwoordig volledig onderdeel zijn geworden van de neo-liberale consumptiecultuur.

Plate’s boek is radicaal, omdat ze naar uitwegen zoekt uit deze cynische cohabitatie van radicaal-feminisme en laatkapitalisme. Daarnaast levert ze kwalitatieve vergelijkende analyses van belangrijke herschrijvingen van bestaande teksten, die niet allemaal een politieke of progressieve agenda hebben. Veel aandacht krijgt een zeer geslaagde herschrijving van *Moby Dick* door Sena Jeter Naslund, *Ahab’s wife*. Maar zelfs zo’n radicale tekst ontsnapt niet aan het feit dat daardoor impliciet weer eer wordt bewezen aan *Moby Dick* en dat het instituut canon er in feite door wordt bevestigd. Plate’s boek brengt de theorie en de ontstellend uitgebreide praktijk van de herschrijving uitstekend in kaart. Een interessant hoofdstuk is gewijd aan het begrip plagiaat en de selectieve wijze waarop dat in stelling wordt gebracht en tegen wie. Als Michael Cunningham in zijn roman *The hours* Woolfs *Mrs Dalloway* herschrijft, valt hem lof en prijs ten deel. Als Pia Pera Nabokovs *Lolita* herneemt in haar roman *Lo’s diary* wordt zij op schampere wijze in diskrediet gebracht door de zoon van Nabokov – houder van de rechten op *Lolita*. Wanneer wordt herschrijven plagiaat en wie bepaalt dat?

Het spannendst vond ik het hoofdstuk over stilte. Stilte was lang het sleutelwoord in

de feministische literatuurkritiek en een sleuteltekst is daarbij Tillie Olsen *Silences* geweest uit 1978. De vrouwelijke stem zou verborgen zijn, historisch tot zwijgen gebracht en daarom te vinden in de ‘gaps and silences’ van dominante teksten. Die stilte moest tot spreken worden gebracht. Het woord nemen was cruciaal voor de feministische culturele beweging. Plate wijst er echter op dat stilte intrinsiek tot elk verhaal behoort. ‘All narratives tell one story in place of another story’, schreef Cixous, en ook Jean Rhys, zelf een befaamd ‘revisionist rewriter’ weet: ‘There is always the other side, always’. Wat deed Heathcliffe in de drie jaar voordat hij als gentleman terugkeerde naar ‘Wuthering Heights’ waar hij als jaloerse woesteling was vertrokken? Dat blijft een open vraag en Emily Brontë’s roman ontleent belangrijke effecten aan dat mysterie. Het volledige verhaal willen vertellen is een illusie: je kunt alleen de ene selectie inruilen voor de andere.

Het vertellen van verhalen van de weggedrukte bijfiguren die de stiltes transformeren tot nieuwe verhalen zijn zelf het bewijs van de productiviteit van de stilte. De stilte nodigt de verbeelding van de lezer uit en ook die van de schrijfster. Het is daarbij opmerkelijk dat het verhaal een aura van authenticiteit ontleent aan dergelijke vrouwelijke ik-vertellers die spreken in de autobiografische modus. Die vorm van ‘breaking the silence’ is dominant geworden en Plate zet vraagtekens bij de populariteit van precies deze vorm van hervertelling. Ten eerste wordt deze omarmd door de literaire markt. Ten tweede mogen we het foucaultiaanse en butleriaanse perspectief niet vergeten, dat elk discours afhankelijk is van het ondenkbaar maken van alternatieven. Er zit iets zelfgenoegzaams in de hervertelling vanuit vrouwelijk perspectief; de pretentie dat dit het ware verhaal is, het goede verhaal. Die bewuste transgressie, de zelffelicitering die erin geïmpliceerd is, kan blind maken voor het feit

dat de autobiografie een nieuwe vorm van 'bekentenis' is en dat deze nu de dominante vorm van culturele herinnering lijkt te zijn geworden.

Plate onderbouwt haar kritiek op deze tendens met verschillende interpretaties van romans. Coetzee's *Foe* is bijvoorbeeld een herschrijving van Robison Crusoe vanuit het standpunt van een vrouw die in het origineel in het geheel niet voorkwam. Deze vrouw contrasteert haar eigen zwijzaamheid met die van de aap Vrijdag. Er zijn echter verschillende soorten van stilte. In Plate's lezing schrijft Coetzee metafiction in het genre van 'women's rewriting' door tal van intertekstuele verwijzingen naar dat feministische genre, maar hij voegt daar ook een kritische reflectie aan toe: maak geen fetish van het verbreken van de stilte. Ook stiltes zouden welsprekend en noodzakelijk kunnen zijn. Elk spreken produceert stiltes en er is altijd een onverteld of onvertelbaar verhaal. Een soortgelijke metafictionele lezing krijgt Coetzee's roman *Elizabeth Costello*. Plate's analyse van *Wide Sargasso Sea* is ook alweer een avontuur. Daarin gaat het niet alleen om het onvertelde verhaal van één weggesloten vrouw (de creoolse Antoinette), maar om een koor van tegenstemmen van vrouwen die 'terugschrijven' en daarmee ook het unitaire autonome subjectmodel dat Jan Eyre representeert, ondergraven. Literatuur die juist over stilte gaat, over dat wat niet kan worden verteld, herinnert ons eraan dat stilte onderdeel is van elk verhaal. Stilte is geen afwezigheid, maar ook een vorm van aanwezigheid, aldus de 'poetics of silence' die Plate bepleit.

Plate besluit met een visie op hoe het verder moet en neemt daarvoor recent werk van Jeanet Winterson als model. Mythes moeten in haar ogen niet zozeer worden herschreven – waarbij de autoriteit van het oude model toch weer wordt bevestigd – als wel worden gebruikt als uitnodiging voor nieuwe verha-

len die naar de toekomst verwijzen. Niet demythologiseren, maar remythologiseren is haar devies. De mythe is het narratieve genre dat het lineaire vooruitgangdenken ondermijnt. Er zijn nieuwe mythen nodig, die visioenen voor de toekomst leveren, die de verbeelding voeden. Wat mij betreft mag Plate aan die nieuwe ontwikkeling nog een heel boek wijden.

Maike Meijer
.....

► **Seksualiteit van ouderen**

Een multidisciplinaire benadering
Aagje Swinnen (red.)

Amsterdam University Press, 2011. 348 blz.
Prijs 29,50. ISBN: 97890 8964 182 3.
E-ISBN: 978 4851 161 7

In de flaptekst van *Seksualiteit van ouderen* staat aangekondigd dat het boek onder redactie van Aagje Swinnen, van oorsprong taalwetenschapster en tegenwoordig docent aan het Centrum voor Gender en Diversiteit aan de universiteit van Maastricht, afrekenet met het cliché dat seksualiteit en ouderdom met elkaar in tegenspraak zijn. Hiertoe wordt het thema belicht vanuit de seksuologie, geneeskunde en gezondheidswetenschappen, filosofie, kunst en cultuurwetenschappen, reclame en literatuur. De bundel is onderverdeeld in vier delen, gerubriceerd onder de noemers hulpverlening, medische benadering, culturele benadering en beeldvorming. In totaal omvat het boek dertien hoofdstukken van achttien auteurs.

'Seksualiteit' is opgevat in brede zin. Het omvat niet alleen 'seksueel gedrag en seksueel functioneren', maar ook 'zintuiglijke sensaties die losstaan van opwinding en orgasme, en emotionele intimiteit in de context

van een partnerrelatie' (p. 13). Ook de definitie van de categorie 'ouderen' wordt losjes ingevuld en varieert per hoofdstuk – mede afhankelijk van de geraadpleegde bronnen. Chronologische leeftijd of pensionering gelden dus niet als onwrikbare criteria.

In haar inleiding presenteert Swinnen de bundel als een aanvulling op de talrijke zelfhulpboeken. Die boeken halen de seksualiteit van ouderen weliswaar uit de taboesfeer, maar staan niet stil bij culturele invloeden en hoe die tot een negatieve attitude kunnen leiden, zowel bij – jongere – hulpverleners en familieleden als bij ouderen zelf. Swinnen hoopt met haar bundel te inspireren tot 'dialogo, verder onderzoek en misschien zelfs seks voor wie er zin in heeft' (p. 29).

In het eerste thematische deel (de hulpverlening) voert Jacques van Lankveld de lezer mee langs een drietal casussen om te illustreren hoe seks werkt bij ouderen, hoe het niet goed kan gaan en welke lichamelijke belemmeringen er kunnen optreden. Van iedere casus laat hij zien welke eisen worden gesteld aan hulpverleners en in het bijzonder aan hun reflectievermogen. Albert Neeleman schetst vervolgens de seksuele levensloop in langdurige partnerrelaties. Zijn bijdrage leert ons dat seksuele inactiviteit niet per se gepaard hoeft te gaan met ontevredenheid en waarschuwt tegen het ontstaan van een nieuwe norm dat succesvol ouder worden frequente seksuele

activiteit zou impliceren. Sandra Zwakhals beschrijft de beperkingen die residentiële zorg met zich meebrengt voor de seksualiteitsbeleving van uit huis wonende ouderen (m/v). Dit ondanks het vraaggestuurde en multidisciplinaire zorgconcept dat – althans op papier – veel aandacht belooft voor hun behoeften en wensen. Vervolgens laten Mannon Linschoten en Richard den Heijer hun licht schijnen over homovriendelijke (thuis) zorg en woonvoorzieningen.

Het tweede deel van het boek is toegespitst op lichamelijke verouderingsverschijnselen, aandoeningen en behandelingsmogelijkheden. Lenka Galajdova, Herman Depypere en Marleen Temmerman bieden een gynaecologisch geïnspireerd exposé over de menopauze. Na een overzicht van de hormonale en lichamelijke veranderingen en de somatische en psychosociale klachten die daaruit kunnen voortvloeien, eindigen zij met een overzicht van medische oplossingen. Het verouderingsproces wordt uiteengezet door Bo Coolsaet. Achtereenvolgens staat hij stil bij strategieën van goed ouder worden, liefde, seksueel verlangen en aantrekkingskracht. Hormonaal gezien worden ouder wordende mannen als het ware 'meer vrouw' (p. 147), maar vergeleken bij vrouwen voltrekken de wijzigingen in hun hormoonspiegel zich veel geleidelijker. Hij waarschuwt dat artsen en patiënten erectiestoornissen niet automatisch als (ouderdoms)ziekte moeten interpreteren, maar als symptomen van (een combinatie van) afwijkingen. Daarom is het onmiddellijk starten met erectiepillen een verkeerde behandelstrategie. Woet Gianotten inventariseert in zijn bijdrage voor tien ziektebeelden wat de gevolgen zijn voor seksualiteit en intimiteit (verlangen, opwinding en orgasme), de partnerrelatie (annex het vrijen) en de hulpverlening. Waar relevant, differentieert hij tussen mannen en vrouwen.

Het derde deel opent met een filosofisch perspectief op vrijen en innigheid van Ann van Sevenant. Haar focus is de rijpere ofwel duurzame relatie waarin de aandacht gaandeweg verschuift van *wat* naar *wie* en het instrumentele karakter dus afneemt. In het beste geval maakt het existentiële afscheid integraal deel uit van het vrijen, zo stelt ze. “Wie weet is de overgave aan de ‘kleine dood’ een voorproefje van die aan de ‘grote dood’.” (p. 202) Anna Wolters daarentegen richt zich op verliefdheid op oudere leeftijd. Haar conclusie is dat nieuwe liefde vitaliseert en het libido bij haar geïnterviewden nog volop aanwezig is. Echter, de samenleving en de wetenschap houden, aldus Wolters, een onvolledig beeld van ouderen in stand. Zij onderzoeken hun aannames over leeftijd, verliefdheid en seks niet. Enkele van die aannames worden vervolgens effectief geïllustreerd met het korte verhaal van Wanda Reis over een weduwe van vierenzeventig die een zwarte, mannelijke escort bestelt.

Het vierde deel, gewijd aan beeldvorming, begint met een historisch en functioneel overzicht door Corine van Hellemont van de wijze waarop seksualiteit is en wordt ingezet in reclamecampagnes. Seksualiteit van ouderen is daarin zo goed als afwezig. Dat geldt in het bijzonder voor homo- of lesbische seksualiteit onder ouderen. Frappant is dat negatieve ouderdomsstereotypen die wel voorbijkomen, vooral dienen om jongeren te bereiken, via contrastwerking. Daniëlle Bruggeman en Anneke Smelik buigen zich over het in de dominante beeldvorming aanwezige taboe op de associatie van ‘oudere vrouw’ met ‘seksualiteit’. Om dat te veranderen, is volgens hen een koppeling van esthetiek en erotiek aan het oudere lichaam nodig. Ter verduidelijking bespreken ze enkele tegenvoorbeelden met behulp van begrippen ontleend aan Foucault, Lacan, Deleuze en Guatteri. De beeldvorming van de mannelijke seksualiteit op leeftijd

wordt geconcretiseerd via een analyse van het stripverhaal *Les petits ruisseaux* (vertaald als *Een tweede jeugd*) door Aagje Swinnen. Bijna terloops beschrijft ze hierin het ontmanningsproces, waaraan oudere mannen na hun pensionering worden blootgesteld, en het tegenwicht dat road movies en andere reisverhalen daarbij kunnen bieden. De laatste bijdrage is van Maaïke Meijer, die eerst inzoomt op de wijze waarop Vasalis leeftijd representeert: jeugd is nooit voorbij; de betekenissen van de begrippen jong en oud zijn onvast; oud en jong gebruikt ze vaak niet in chronologische, maar functionele zin. Vervolgens analyseert Meijer hoe de dichteres erotiek en seksualiteit aanwezig stelt, namelijk door zich uitsluitend te richten op de psychologische dimensie en alle chronologische, biologische en sociale betekenissen van leeftijd te tartten. Als laatste traceert ze de in de gedichten aanwezige pijn over het verlies van (seksuele?) creativiteit op latere leeftijd, maar ook het hervinden daarvan. Hoe moeilijk het is *ouderdomsstereotypen* te doorbreken, wordt duidelijk in het hoofdstuk over de beeldvorming van de seksualiteit van ouderen in de reclame. Van Hellemont vat daarin samen hoe stereotypen ontstaan, wat hun werking is en hoe ze geremd kunnen worden: ‘ze nestelen zich al vroeg in de kindertijd op een laag niveau in ons bewustzijn, werken later in het leven vaak ongemerkt door in de manier waarop men ouderen tegemoet treedt en worden in die interacties dan dikwijls bevestigd’ (p. 253-59). Ook de meeste ouderen denken in termen van diezelfde stereotypen en trachten zich daarom juist *niet* met de eigen leeftijdsgroep te identificeren. In principe kunnen ouderdomsstereotypen positief of negatief van inhoud zijn. In de praktijk overheersen echter de negatieve: ouderen zouden eenzaam, ziek en hulpbehoevend zijn, niet openstaan voor nieuwe uitdagingen, cognitief aftakelen en geen plezier meer hebben in het leven, laat staan in seks. Om dergelijke

beelden te bestrijden, moeten bewijzen van het tegendeel echter niet worden afgedaan als 'uitzonderingen die de regel bevestigen'. Bij elke confrontatie met een ouderdomssterotype is het noodzakelijk bewust op de rem te gaan staan. Aan zo'n culturele verandering kunnen diversiteitscursussen bijdragen, evenals counterstereotypen, zoals aanwezig in de reclames van Bertolli, Virgin Money of Dove.

Uit het oogpunt van stereotypenbestrijding is de waarschijnlijkheid dat één bundel de gesignaleerde tegenspraak tussen ouderen en seksualiteit kan ontkrachten bij voorbaat gering. Toch is dat de bedoeling van deze bundel, met daarnaast een invulling van het hiaat op het gebied van ouderen en seksualiteit. Om zoiets te volbrengen zijn hoge kwaliteitseisen en een grote mate van onderlinge samenhang onontbeerlijk. De afzonderlijke hoofdstukken verschillen echter sterk van karakter, zoals de redacteur zelf al aangeeft (p. 28): niet alleen inhoudelijk – qua vraagstellingen, aannames en methoden – maar ook qua stijl, terminologie en toon. Met deze vriendelijke formulering verhult zij dat het boek in feite een vergaarbak is, gevuld met rijpe en groene gedachten, obligate en kritische theorieën; cijfers, belevingen en attributies; deficit- en competentiegericht denken; stereotypen en counterstereotypen; evidence based kennis en daarnaast freudiaanse overtuigingen en literaire bronnen; chronische, psychische, sociale en culturele leeftijdsopvattingen.

Hoe interessant sommige van de afzonderlijke bijdragen ook zijn, hun combinatie biedt nauwelijks een meerwaarde. Tekstverwijzingen die verbanden tussen hoofdstukken leggen, zijn namelijk zeldzaam. Daardoor komt er geen kruisbestuiving tot stand tussen de delen en lezers die zelf vergelijkingen proberen te maken, zien zich gefrustreerd door het ontbreken van een zakenregister. Wel stuiten zij regelmatig op overbodige

herhalingen, niet alleen *tussen* maar ook *binnen* de hoofdstukken (het hoofdstuk over roze vijftigplussers spant de kroon). Hoewel het onderscheid tussen leeftijds-, cohort- en periode-invloeden bij enkele auteurs wel bekend blijkt te zijn, hebben de auteurs van de hoofdstukken 1, 2, 5 en 8 daar duidelijk niet van geprofiteerd. Zij gaan universalistisch te werk en beschouwen bevindingen uit allerlei Australische, Colombiaanse, Amerikaanse of Finse onderzoeken als generaliseerbaar naar ouderen (m/v) in de Nederlandse situatie, in plaats van naar tijd en plaats te contextualiseren.

Genderwetenschappers die gewend zijn aan en prijs stellen op een meerdimensionale, dynamische en sociaalkritische conceptualisering van sociale verschillen, komen met dit boek slechts beperkt aan hun trekken. De conceptualisering van leeftijd en seksualiteit zijn weliswaar niet gefixeerd, maar er ontbreekt wel een verantwoording of op zijn minst een uitgebreide reflectie, hetzij per hoofdstuk hetzij in een epiloog. Gender is in de meeste hoofdstukken gereduceerd tot een binair man-vrouwsysteem; in de eerste twee delen meestal geoperationaliseerd als lichamelijke casu quo hormonale kenmerken en in de laatste twee delen als culturele stereotypen en taboes. Van verschillen in etniciteit en klasse wordt nauwelijks gerept. Machtverschillen worden slechts sporadisch geëxpliciteerd. Wel komen ze indirect aan de orde onder noemers als discriminatie, hulpverlener-cliëntverschil, dominantie, normering of disciplineren. Dit had echter veel systematischer gekund. In dit verband is het ook jammer dat het taalgebruik onbereflecteerd blijft. Zo kan de pathologiserende en zelfs denigrerende werking van termen, als seksueel betrokken doelwitorganen (p. 116) hormonen tekort (p. 116), afgestompte motivatie (p.118), seksuele disfunctie (p. 120), stoornis van het seksuele verlangen (p. 121), een aangetast

libido (p. 123), en regresseren naar een spiermodel (p. 145) zonder commentaar passeren.

Door het hele boek heen blijft de sociaal-structurele dimensie van veroudering opvallend onderbelicht. De wijze waarop pensionering wordt behandeld, is hiervoor exemplarisch. Hoewel in de introductie getypeerd als een (verouderings)keerpunt in een mensenleven, is er pas in hoofdstuk 9 een alinea te vinden die deze gebeurtenis in historisch en politiek-economisch perspectief plaatst en refereert aan de wetenschappelijke institutionalisering ervan. De zo noodzakelij-

ke differentiatie naar gender (pensioen heeft immers meestal een andere betekenis voor vrouwen dan voor mannen), klasse of etniciteit blijft achterwege.

Juist door de gesignaleerde tekortkomingen daagt dit boek uit tot een volgende stap – precies zoals de redacteur hoopte. Er is immers grote behoefte aan analyses waarin kritische leeftijdsstudies en genderstudies systematisch samengaan.

Janneke van Mens-Verhulst

.....

Tijdschrift voor Genderstudies mist nog papieren exemplaren in eigen archief

Het digitaliseren van het dertig jaar grote archief van het Tijdschrift voor Gender- en vrouwenstudies ging gepaard met het versnijden van het originele archief.

Gelukkig hebben we het papieren archief grotendeels alweer gerestaureerd. We missen echter nog steeds een paar nummers.

Degenen van u die deze nummers nog hebben en kunnen missen, verzoeken we om deze aan ons secretariaat toe te sturen.

Alles tot twee jaar terug is inmiddels digitaal raadpleegbaar via onze site *tijdschriftgenderstudies.eu*, die binnenkort ook flink wordt verbeterd. Dus u kunt altijd nog uw artikelen terug lezen.

U kunt de nummers sturen naar:
Instituut voor Genderstudies (IGS),
t.a.v. Tijdschrift voor Genderstudies
Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen

Het betreft vooral deze nummers, maar andere nummers zijn ook welkom!

1999, jrg 2, nr.4

2000, jrg 3, nr 1

2000, jrg 3, nr. 3

2000, jrg 3, nr. 4

2002 jrg 5, nr. 1

2002 jrg 5, nr. 3

2007 jrg 10, nr. 3

2008 jrg 11, nr. 1

2008 jrg 11, nr. 2